

Скифское погребение из с. Надежда Крымской области

Резюме

У с. Надежда Советского р-на Крымской обл. доисследован курган ямного времени, в который было впущено погребение скифа-воина.

Погребенный находился в грунтовой яме, перекрытой деревом. В составе сопровождающего инвентаря была амфора, набор из 78 бронзовых наконечников стрел, фрагменты меча, железные и бронзовые пластинки от панциря, бронзовый шлем античного производства, подвергшийся переделке. По-видимому, шлем можно считать халкидским. Погребение датируется IV в. до н. э.

¹ Шульц П. Н. Скифские изваяния Причерноморья. — В кн.: Античное общество. — М., 1967, 227 с., рис. 1.

² Троицкая Т. Н. Скифские курганы Крыма. — ИКОГО, 1951, вып. 1, с. 107.

³ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, табл. VI, 15в; табл. XXV, 56б.

⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, Д-4, табл. 8.

⁵ Манцевич А. П. Ритон Талаевского кургана. — ИАДК, 1957, с. 155—156.

⁶ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 89.

⁷ Там же, с. 94, 184.

⁸ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — М., 1964, 77 с.

⁹ ОАК за 1877 г., Спб., 1880, с. 234 с рисунком; Рабинович Б. З. Шлемы скифского периода. — ТОИПК, 1941, т. 1, с. 138—139.

¹⁰ Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея. — МИА, 1959, № 69, рис. 46; ОАК за 1891 г., Спб., 1893, с. 76—79; Рабинович Б. З. Указ. соч., с. 133, рис. 11а, 11б; Манцевич А. П. Указ. соч., с. 167.

¹¹ Черненко Е. В. Указ. соч., с. 91; Дитлер П. А. Аттический шлем из станицы Темнолесской. — СА, 1964, № 1, с. 317.

¹² Черненко Е. В. Указ. соч., с. 95; Черненко Е. В. Аттический шлем с Нижнего Поднепровья. — СА, 1971, № 1, с. 220.

¹³ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 155—156.

¹⁴ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 77.

¹⁵ Рабинович Б. З. Указ. соч., с. 128—135.

Л. І. ВІНОГРОДСЬКА, П. А. ГОРІШНІЯ, **Р. О. ЮРА**

Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області

У 1970—1973 рр. загопи слов'янської та середньовічної експедицій Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р. О. Юри і П. А. Горішнього проводили археологічні роботи в с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Метою розкопок було дослідження підземної частини Іллінської церкви XVII ст. для здійснення реставраційних робіт в ній, а також для виявлення залишків двору Богдана Хмельницького та вивчення оборонних споруд суботівського замку. Розкопали близько 300 м² площі (розкопи, траншеї та шурфи). По всій площі розкопів до глибини 0,6—0,8 м шар був насичений матеріалами XVII ст., а в нижчому, світло-коричневому шарі пізньосередньовічний матеріал зустрічався разом зі знахідками IX—XI ст. Траплялись також окремі фрагменти кераміки, визначені авторами розкопок як роменські та епохи бронзи*.

Під час розкопок в Іллінській церкві розкопали рештки житла з частиною печі та господарською ямою. В житлі була велика кількість горілого дерева зі слідами обробки, фрагменти кераміки, шиферне пряслице. Воно датується X—XI ст.¹

Друге житло розкопали на території садиби на глибині 0,6 м. Воно являло собою напівземлянку (3,2×3,2 м) зрубної конструкції, заглиб-

* Суботівська колекція зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР (№ 670, 770, 771, 773).

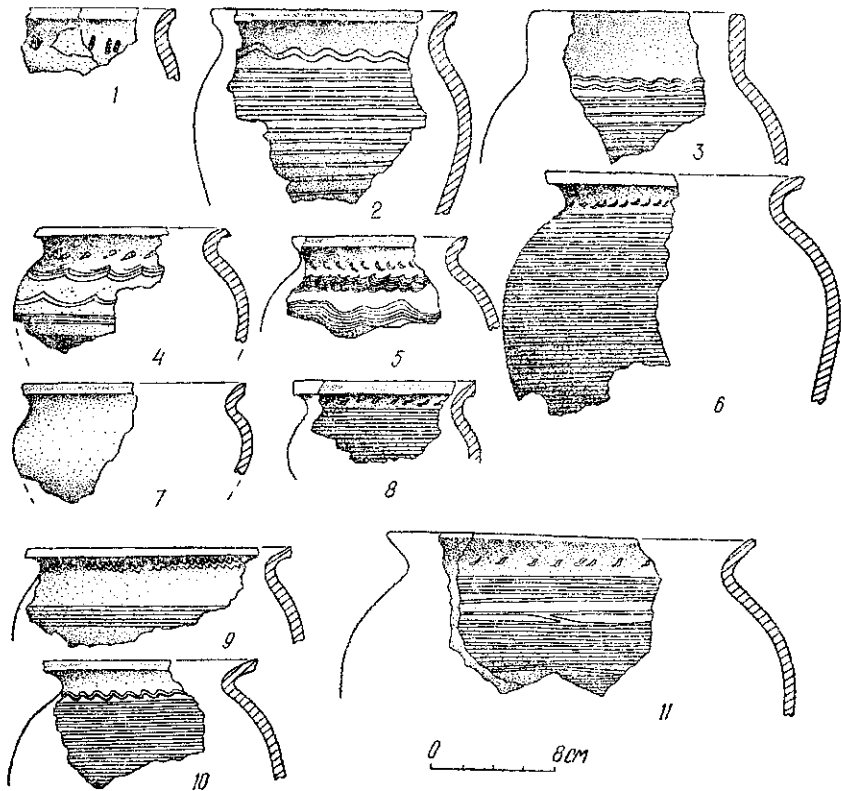

Рис. 1. Кераміка IX—XI ст. (1—11)

лене в материк на 0,7 м. Уздовж стін збереглися залишки обгорілих колод діаметром 0,2 м. Східна стіна збереглась на висоту трьох вінець, південна — двох. Вхід до житла не виявлено. В заповненні знайдено фрагменти кераміки X ст. і епохи бронзи ².

Із пізньосередньовічних об'єктів (крім решток фундаментів замку і оборонних споруд) знайдено господарські ями, заповнені матеріалом XVII ст., та будівлі господарського призначення. В одній з таких будівель виявлено хід, зроблений в землі під кутом 45°. В ній знайдено кераміку XVII ст. ³ Серед виявленого під час розкопок матеріалу найчисленнішою є кераміка, розгляду якої й присвячена стаття.

Кераміка IX—XI ст. представлена переважно горщиками, виготовленими на примітивному гончарному крузі. Трапляються поодинокі фрагменти ліпного посуду. Вироби нечисленні, але досить різноманітні за формою та орнаментациєю. Колір здебільшого сірувато-бурий, рідше — рожево-цегляний. Тісто грубе, з домішкою жорстви та сухої глини. Характерною особливістю цієї кераміки є те, що вона, за винятком окремих фрагментів, декорована лінійним орнаментом, який суцільно вкриває поверхню посудин. Це зближує її у системі декорування з керамікою салтівської культури, що дає змогу порушити питання про можливість зв'язку з нею ⁴.

На підставі особливостей профілю вінець та за орнаментациєю гончарний посуд IX—XI ст. можна поділити на кілька типів. До першого належать горщики з відігнутими назовні вінцями, вертикально зрізаними, іноді профільованими. Шийка плавно переходить в овальний тулуб (рис. 1, 1—2). Один з горщиків цього типу ліпний, підправлений на ручному гончарному крузі (рис. 1, 1). Орнамент врізний, лінійно-хвилястий. Колір сіро-бурий, тісто містить домішку жорстви і сухої глини.

Другий тип посудин відрізняється від попереднього і виразнішими вінцями, і більш різким переходом шийки в плічка та округлим тулубом. Має відмінності й орнамент. Це вже не пряма врізна лінія, що закінчується хвилею на шийці, а виконана гребенем багаторядна хвиляста смуга, яка сполучається з прямою врізною лінією та сім'ячковим орнаментом на шийці, утвореним за допомогою нігтя або палички. Вінця починають набирати манжетоподібного вигляду (рис. 1, 4, 5).

Третій тип складають горщики зі зрізаними манжетоподібними вінцями, округлою шийкою та опуклими плічками. Тут орнамент сім'ячковий на шийці і врізний лінійний по всьому тулубу, хоч є й фрагменти неорнаментовані (рис. 1, 6, 7, 8). Привертає увагу посудина з іншим складом тіста, ніж у решти, з більшим вмістом жорстви та слюди. Колір глини рожево-оранжевий (рис. 1, 6).

До четвертого типу належать вироби з округлими чи косо зрізаними манжетоподібними, іноді профільованими вінцями та з шийкою у вигляді розтрубу, досить крутими плічками і округлим тулубом. Тісто, як правило, добре відмучене, має домішку піску, інколи грубозернистого, але в незначній кількості. Колір сірувато-брунатний або рожево-цегляний. Орнамент сім'ячковий у сполученні з хвилясто-лінійним врізним (рис. 1, 9, 10, 11).

На підставі аналогів з території України кераміку першого типу можна датувати IX ст.⁵ Другий тип близький до першого, але в ньому вже ускладнюється орнамент, намічається манжетоподібний характер вінця. Така кераміка пов'язується з IX—X ст.⁶ Третій тип виробів — це кераміка подібна так званому курганному типу, що відноситься до X ст.⁷ Посуд четвертого типу як на Середньому Подніпров'ї, так і в західних областях України датується X — початком XI ст.⁸

До жодного з цих типів не належить фрагмент горщика, який характеризується горизонтально зрізаними вінцями, прямою шийкою, що переходить в округлі плічка (рис. 1, 3). Глина сірого кольору, з домішкою жорстви. Орнамент врізний, лінійно-хвилястий. Цей фрагмент за конфігурацією вінця та профілем подібний до гончарної кераміки волинцівського типу⁹, а за орнаментациєю та тістом наближається до горщиків першого типу.

Кераміки пізнішого часу в Суботові не виявлено. Найімовірніше, багатощарове поселення, яке існувало тут у IX—XI ст., було зруйноване і більше не заселялось аж до початку XVII ст.¹⁰

Кераміка XVII ст., різноманітна, вона включає кухонно-столовий посуд та архітектурно-декоративну кераміку. Асортимент посуду розширився завдяки впровадженню ножного круга з швидким обертанням, що прискорило процес виготовлення кераміки.

Горщики, кришки, макітри, сковороди, кухлі, глечики, миски, блюда, сільниці, тарілки тощо — такий неповний перелік глиняного посуду XVII ст. із Суботова. Найбільшу кількість кухонної кераміки складають горщики, які поділяються на кілька типів за формою, складом тіста і орнаментациєю.

До першого відносяться переважно червоноглиняні горщики з прямою, іноді злегка відхиленою назовні шийкою, заокругленими вінцями і крутими широкими плічками. Діаметр шийки від 12—14 до 30 см. Орнамент скромний: вузькі врізні лінії біля основи шийки, інколи наведені червоно-брунатною фарбою. Деякі горщики покривались зсередини зеленою поливою (рис. 2, 1—3).

Для другого типу характерною є дещо потовщена порівняно зі стінками, злегка відхилена профільована шийка, яка переходить в округлі плічка. Посуд світло-сірого кольору, іноді з домішкою залізнитих включень, як правило, без декору. Зрідка трапляється врізний орнамент на вінцях та плічках (рис. 2, 4—7).

До третього типу належать вироби переважно обкурені, сірого і темно-сірого кольору, з прямою відхиленою назовні шийкою, що має валикоподібний виступ із зовнішнього боку і пальцьові вдавлення по

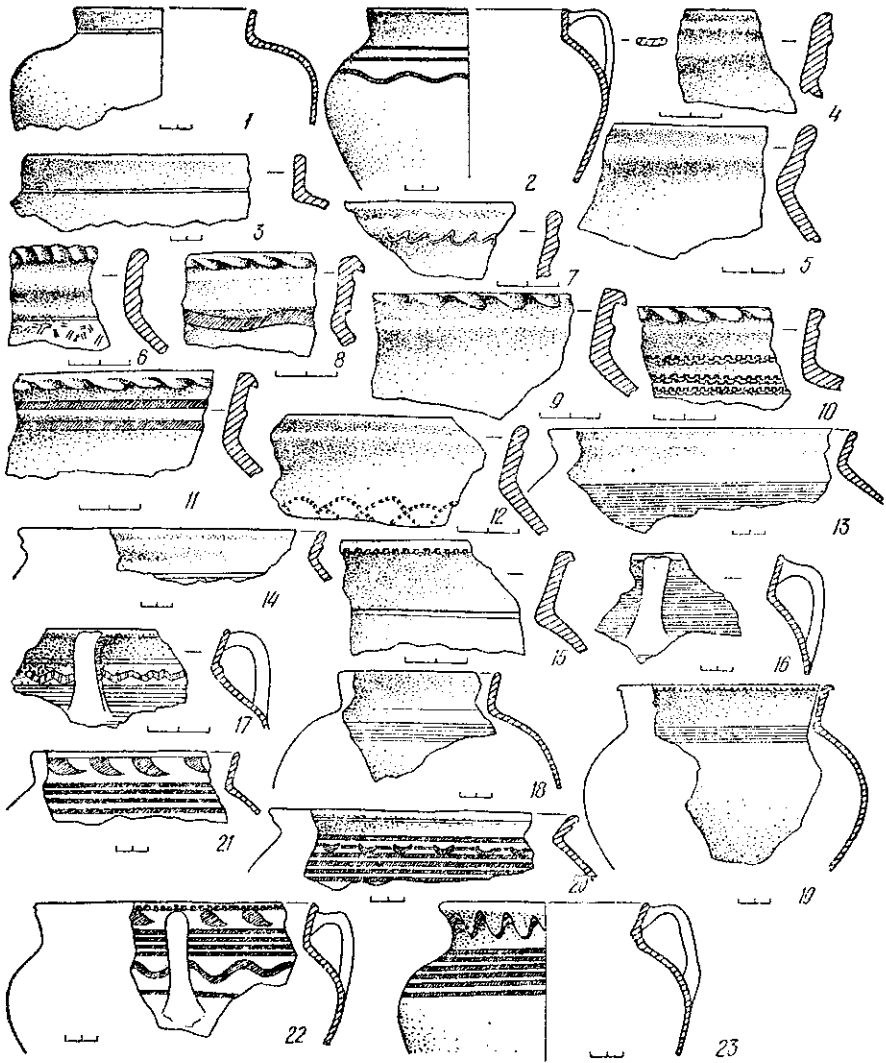

Рис. 2. Горщики XVII ст. (1—23)

вінцях. Ця група кераміки орнаментована різноманітно: від хвилястих ліній, перекреслених червоною фарбою, до штампованих відбитків на шийці та плічках (рис. 2, 8—14).

Горщики четвертого типу мають високу відігнуту назовні шийку, тонкий дзвінкий черепок темно-сірого кольору, подекуди з лощинням. Прикрашені вони переважно врізними лініями біля основи шийки і штампованим орнаментом по вінцях (рис. 2, 15—19).

Посуд п'ятого типу виготовлено з червоної або білої глини, розпис виконано червоно-брунатною фарбою. На деяких горщиках простежується злам на межі переходу плічок у тулуб (рис. 2, 20—23).

Крім горщиків з кухонної кераміки знайдено кілька фрагментів макітр червоно-цегляного кольору, кришки горщиків червоного і сірого кольорів з домішкою сухої глини і зернистих вкраплень за формою і орнаментом характерних для української та білоруської кераміки XVII ст.¹¹ Знайдено кілька фрагментів і ручку сковороди світло-червоного кольору (рис. 3, 1—3).

Із столового посуду зустрічаються глечики, сільнички (найчастіше обкурені, залощені), тарелі із зубчастим орнаментом. Кухлі із світло-сірої глини прикрашені врізною лінією чи розписані червоною фарбою. Миски сіроглиняні, звичайно орнаментовані врізними горизонтальними

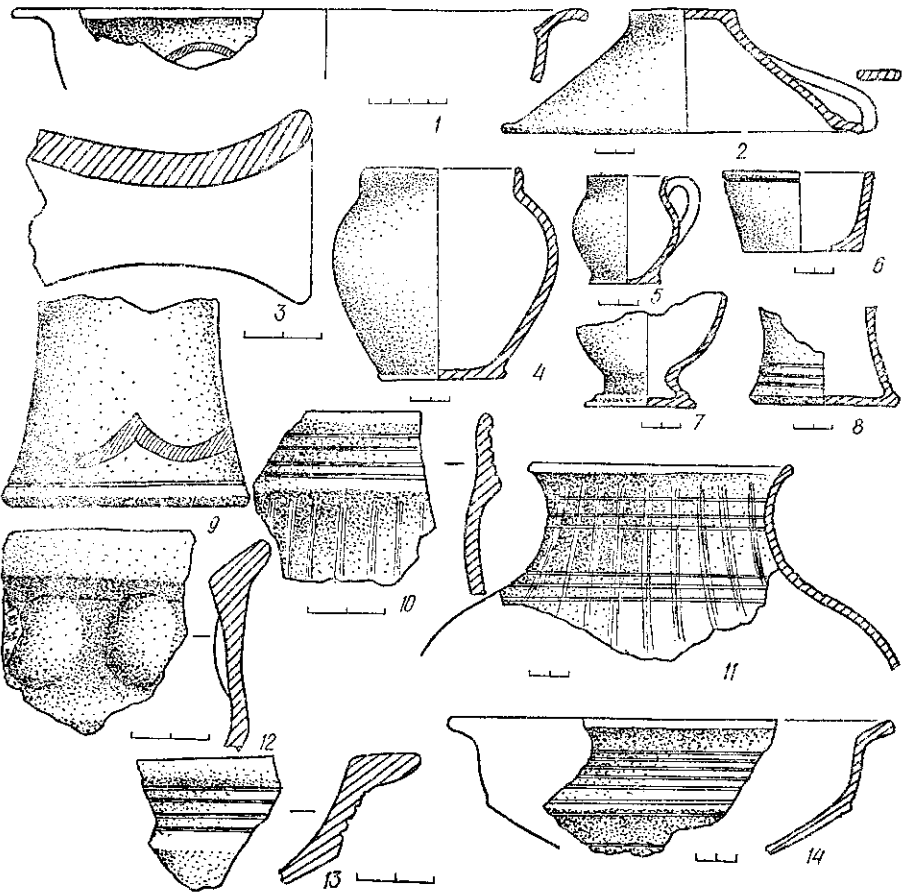

Рис. 3. Посуд XVII ст. (1—14)

лініями і мають характерний виступ зовні на стінці, який нагадує злами на черняхівських мисках (рис. 3, 4—14).

Завершуючи розгляд кухонно-столової кераміки, відзначимо, що, по-перше, весь посуд виготовлено на ножному гончарному крузі з швидким обертанням. По-друге, технологія замісу протягом XVII ст. не змінювалась. Тісто було з домішкою піску, іноді сухої глини і залізистих включень.

Переважає більшість кераміки червоноглиняна і обкурена, з шорсткою поверхнею, сірого або темно-сірого кольору. Іноді зустрічається посуд із залощеними вертикальними лініями. Така кераміка була поширена на території Східної України в XVI—XVII ст., поступово її витісняє розписна червоно- чи білоглиняна¹². На території західної України кераміка з розписом зустрічається ще в XV ст.¹³ В Суботіві розпис червоною фарбою зроблено на посуді першого типу у вигляді вузьких ліній (рис. 3, 1, 2). На посудинах п'ятого типу розпис вже багатий і різноманітний (рис. 3, 20—23).

Незважаючи на відмінності в орнаментативній та оформленні деталей, всі групи горщиків зближує приземкуватий силует. Поступово лінія силуету втрачає плавність, і на місці поєднання шийки та плічок з'являється характерний внутрішній злам. Цей злам відзначається вже в посудинах XVI—XVII ст.¹⁴ В Суботіві він з'являється в горщиках четвертого і п'ятого типів. Процент полив'яного посуду незначний. Орнамент переважно візний, лінійний, виконаний зубчастим коліщатком чи штампом. Рідше трапляється розпис червоно-брунатною фарбою.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена насамперед кахлями. Субствітські кахлі, знайдені під час розкопок, збереглися лише

в уламках, яких налічується близько сотні. Всі вони коробчасті, виготовлені з червоної глини з домішкою піску, зрідка з додатком сухої глини і залізистих включень. Для виробництва їх використовувались дерев'яні або глиняні форми. У більшості кахлів румпа не збереглася. Орнамент рельєфний геометричний чи рослинно-геометричний, а також рослинний. Всі зразки, за винятком кількох фрагментів, не мають поливи.

У XVII ст. на Україні в міських будинках і у заможної частини сільського населення був поширений новий вид печі, що застосовувалася безпосередньо для опалювання приміщень¹⁵. Відповідно до цього розширився і асортимент кахлів, які перетворили піч в оздоблену архітектурну споруду — невід'ємну частину інтер'єру¹⁶.

Суботівська колекція містить усі види кахлів, необхідних для архітектурно-декоративного оформлення печі XVII ст.: лицьові, кутові, карнизні, поясні та коронки. За стилістичними особливостями орнаменту і технікою виконання кахлі поділяються на кілька груп.

До першої належать кахлі з рельєфом висотою до 4 мм і рамкою шириною близько 1 см. Лицьові кахлі квадратної форми. Тісто здебільшого містить суху глину і зернисті включення темного червоно-брунатного кольору. Товщина лицьових пластин 7—8 мм (рис. 4, 1—4).

Одна з кахлів вкрита зеленою поливою. Кахлі з подібним орнаментом з Вітебська датуються першою половиною XVII ст.¹⁷ Стильові риси виконання орнаменту, у тому числі високий рельєф, чіткість і стриманість композиції з чотирьох частин свідчать про вплив мотивів, пов'язаних з мистецтвом епохи Відродження¹⁸. Зокрема, характерним для нього декором — рядами ов — прикрашено карнизні кахлі (рис. 4, 4). Для перекриття швів між горизонтальними рядами лицьових кахлів призначались кахлі-перемички. Вони являли собою напіввалики, покращені ззовні рельєфним орнаментом, що з тильного боку мали пластину, нижнім краєм заглиблену всередину стіни (рис. 4, 3)¹⁹. Такі кахлі використовувались переважно в першій половині XVII ст. Пізніше вони зникають з використання, через те що удосконалення техніки виготовлення кахлів дозволило викладати їх без швів. Привертає увагу один із зразків (14×14 см); кожна з чотирьох частин його композиції виконана за допомогою штампа, на що вказують сліди неправильних відбитків, коли майстер пристосовувався до нанесення орнаменту. Фрагмент кахлі з подібним орнаментом був знайдений під час розкопок в Москві і датується першою половиною XVII ст.²⁰ Можливо, кахлі першої групи також відносяться до цього періоду.

Другу групу складають кахлі з рослинним орнаментом, розміщеним у рамці шириною близько 1 см (рис. 4, 5—9). Він має звичайно вигляд трансформованого листа аканта з покрученими стеблинами, від яких відходять завитки. Рельєф тут виразний, плоский, висотою 2—3 мм. Подібний орнамент, відомий на кахлях XVII ст. з Києва²¹, був поширений на Україні в середині — другій половині XVII ст. Незважаючи на барочні тенденції у композиційній будові орнаменту (це вже не чітка композиція з чотирьох частин, а динамічний орнамент, що заповнює площину кахлі), у виробках цієї групи ще зберігається рамка, за межі якої декор не виходить. Серед зразків є один поліхромний: на синьому фоні білі стебла закручуються завитками жовтого кольору з світло-зеленими гребінцями. Рамка і петлі, що відходять від неї, також світло-зеленого кольору. Мотив орнаменту близький до описаного вище, але наявні характерні риси стилю барокко, які виступають більш чітко. Так, посилюється динамічність композиції, витонченість стеблин, що переходять у завиток, прикрашений своєрідним гребінцем по краю, з'являються петлі-перев'язі, якими перехоплені стебла (рис. 4, 9)²². Стильові особливості орнаменту цієї групи, властиві кахлям другої половини XVII ст.

Третя група кахлів відрізняється орнаментом, виконаним у народних традиціях різьблення по дереву. Рельєф високий, орнамент являє

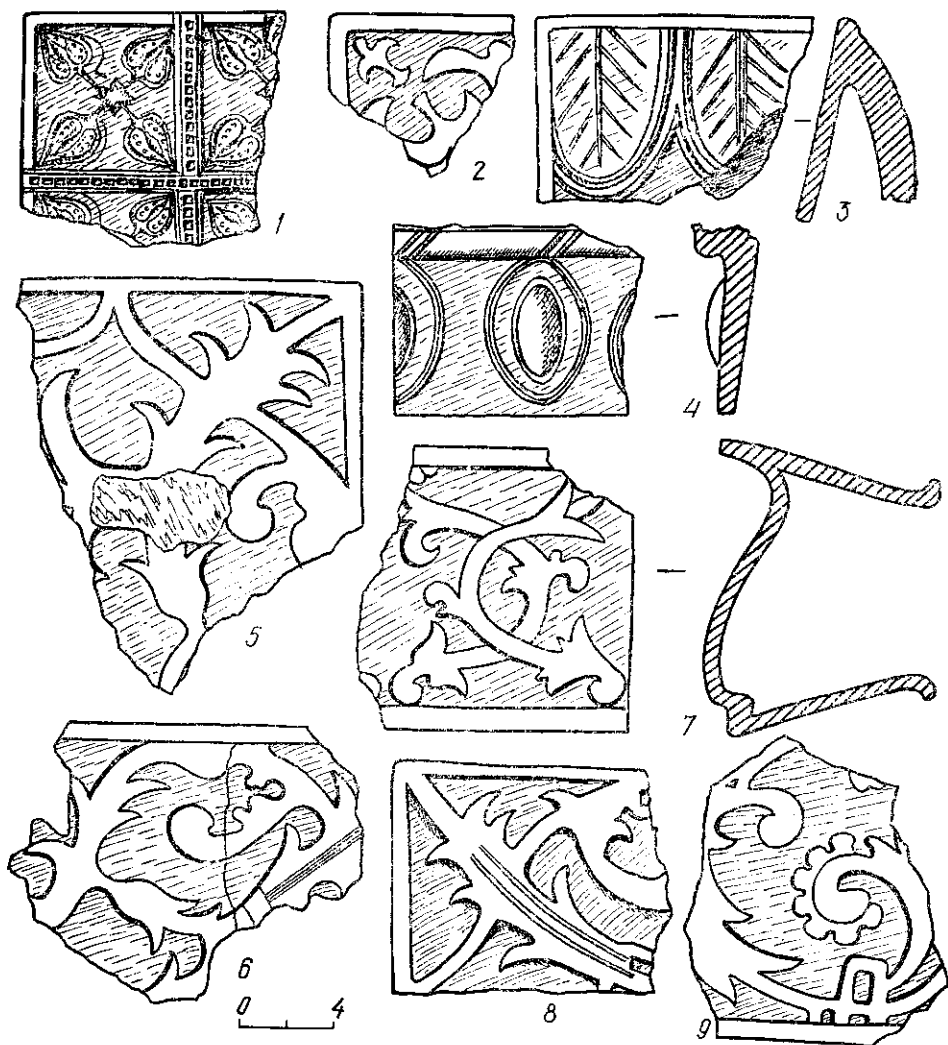

Рис. 4. Кахлі (1—9)

собою геометричний мотив з прямих ліній — паралельних або таких, що перетинаються (рис. 5, 1, 2). На одній кахлі з рамкою він має вигляд ряду трикутників, розташованих по краю впритул до рамки (рис. 5, 5). Окремі зразки мають облямування, всередині якого розміщено нескладний візерунок з ліній, що перетинаються (рис. 5, 3, 4). Інколи це прості композиції з четвертин круга в кутках кахлів з чотирипелюстковою квіткою в центрі. Переважна маса кахлів цієї групи позбавлена рамок. Останні вже втрачають роль статичного облямування орнаменту, який переходить на суміжні кахлі, утворюючи цікаві композиції. Разом з тим гіршає техніка виконання, знижується рельєф, дедалі частіше трапляється недбалість в орнаментатії. Можливо, зростання попиту на кахлі обумовило зниження якості виробів. Майстер вже не встигав ретельно виготовити велику кількість кахлів. У даній групі виділяються зразки з декором, що нагадує стилізовані соняхи (рис. 5, 7, 8). Поширений в українському різьбленні по дереву, цей мотив часто використовувався на різьблених іконостасах в українських церквах другої половини XVII ст.²³ Нерідко орнамент кахлів наближається до різьблення скриньок та дерев'яних деталей хат, які здавна прикрашались стилізованими мотивами язичеської символіки — розеткою у колі, ромбами, трикутниками (рис. 5, 10)²⁴.

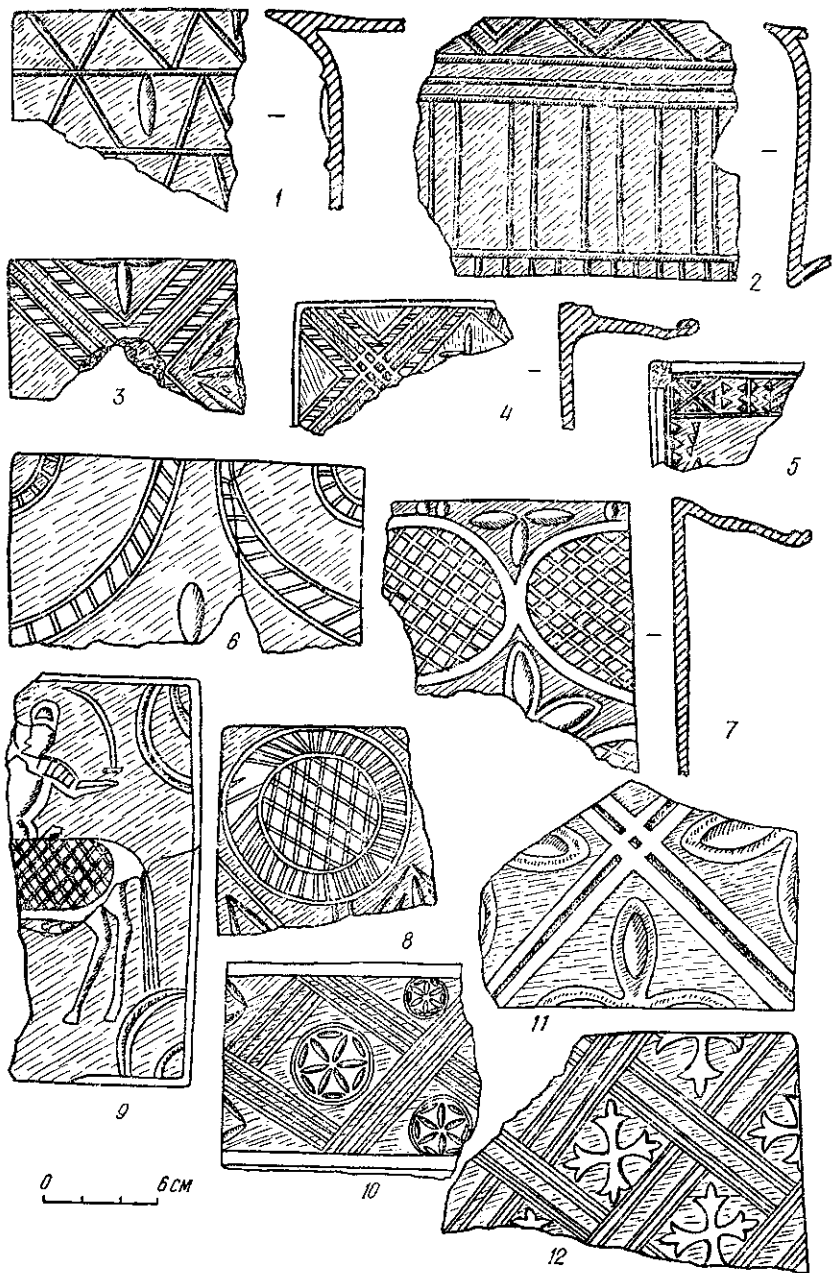

Рис. 5. Кахлі (1—12)

До цієї групи слід зарахувати також фрагмент кахлі з дуже цікавою і рідкісною на Україні композицією геральдичного характеру (рис. 5, 9). Тут зображено вершника з шаблею в руці, який переможно скаче на коні. Цей сюжет набув поширення як гербовий у XIV—XV ст. в Литві, пізніше в Білорусії²⁵. Вітебський екземпляр кахлі з таким сюжетом датується першою половиною XVII ст.²⁶ На Україні подібний зразок виявлено в Кам'янці-Подільському²⁷. На суботівській кахлі цей мотив трансформовано, йому надано дещо наївного забарвлення місцевою манерою виконання. По кутках зображено завіси — прийом, характерний для парадного портретного живопису. Мабуть, цим майстер хотів підкреслити відтворення на кахлі портрета певної особи, можливо, навіть власника замку — Богдана Хмельницького.

До четвертої групи належать кахлі без рамок, суцільно орнаментовані ромбічною сіткою, у центрі якої була зображена квітка або хрест (рис. 5, 11). Піч, викладена такими кахлями, здавалась покритою килимом. Подібний орнамент (трельяж) з'являється в Європі наприкінці XVI—на початку XVII ст. й широко застосовується у декоративному мистецтві²⁸. На Україні він часто трапляється на тлі ікон та німбах святих XVI—початку XVII ст.²⁹ В цій групі зустрічаються кутові кахлі (рис. 5, 12).

Таким чином, кахлі Суботова відбивають певний етап розвитку кахлевого мистецтва на Україні в XVII ст. Вироби першої половини століття ще зберігаються орнаментальні мотиви мистецтва Відродження, але вже з середини XVII ст. в їх орнаментациі дедалі сильніше виявляються риси стилю барокко. Він поступово здобував прихильників серед широких верств населення. В Суботові орнамент цього стилю вже переважає в кахлях другої половини XVII ст. Водночас продовжують існувати типові для народних традицій різьблення по дереву орнаменти, перероблені місцевою школою кахлевого виробництва.

Крім кахлів, під час розкопок у Суботові було знайдено фрагменти плит підлоги товщиною 15 мм, покриті зеленою поливою. Є один фрагмент плитки круглої форми. Знайдена невелика кількість зеленої поливної черепиці в Іллінській церкві та на території садиби, при розкопках фундаментів виявлено жолобчасту цеглу. Гісто червоного кольору має домішку сухої глини і зернистих вкраплень темної червоно-брунатної барви.

Отже, кераміка відображає два періоди життя Суботова. Перший — IX—XI ст., що закінчився знищенням поселення, свідченням чого є горілі житла. Другий період, що почався в 20-х роках XVII ст. заселенням пустоші і закінчився в 1678 р., коли південна смуга України запустила і Суботів тимчасово перестав існувати³⁰. Можливо, серед розглянутих матеріалів є й знахідки, що відносяться до XVIII ст., але вони нечисленні, тому нами не виділялись.

Л. И. Виноградская. П. А. Горишний, Р. А. Юра

Средневековая керамика из с. Суботов Черкасской области

Резюме

В статье публикуются материалы керамического комплекса из с. Суботов, отражающие два периода заселения территории: VIII—XI и XVII вв. Согласно предложенной авторами классификации выделяются коллекции кухонно-столовой посуды и печных изразцов, мотивы орнаментации которых свидетельствуют о распространении стиля барокко, а также о сохранении традиций предшествующей эпохи в архитектурно-декоративной керамике Суботова.

¹ Юра Р. О. Дослідження в с. Суботові в 1970 р. — Археологія, 1971, № 3, с. 93; Горишний П. А. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1971 р. — НА ІА АН УРСР, 1971/16, с. 7.

² Юра Р. О. Звіт про роботу Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1972 р. — НА ІА АН УРСР, 1972/25, с. 7—11.

³ Горишний П. А. Вказ. праця, с. 10.

⁴ Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. искусствовед. наук. — Киев, 1969, с. 9.

⁵ Кучера М. П. Поселення волинян на околиці м. Луцька. — Археологія, 1975, вип. 15, с. 101—102, рис. 3, 1; Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, вип. 33, с. 12, рис. 7, 5, 7; Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. — В кн.: Середні віки на Україні. — К., 1971, вип. 1, с. 182, рис. 6, 1, 3.

⁶ Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище..., рис. 6, 5; Кучера М. П. Поселення волинян..., рис. 3, 3, 4; Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Вказ. праця, с. 13, рис. 8, 5, 8.

⁷ Ауліх І. І. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці. — В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1, с. 175, рис. 5, 1; Свєшніков І. К., Петегі-

рич В. М. Археологічні дослідження в с. Муравиця. — Археологія, 1978, вип. 27, рис. 5, 4; Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Вказ. праця, с. 13, рис. 8, 6; 9, 1.

⁸ Максимов Є. В., Орлов Р. С. Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві. — Археологія, 1982, вип. 41, с. 71, рис. 6; Терський-Шелом'янець В. С. Дослідження посаду літописного Звенигорода. — Археологія, 1978, вип. 27, с. 88, рис. 3, 1, 4.

⁹ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу. — Археологія, 1975, вип. 21, с. 52, рис. 5, 7, с. 64; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. — Археологія, 1972, вип. 5, с. 103—104.

¹⁰ Древности Украины. Киев, 1905, вып. 1, с. 112—114.

¹¹ Зданович Н. І. Мірская бытавая кераміка. — ПГКБ, 1983, № 3, с. 43, 44.

¹² Історія українського мистецтва. К., 1967, т. 2, с. 391; Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К., 1974, 137 с.

¹³ Лащук Ю. П. Нові дані про кераміку XIV—XVII ст.: (За матеріалами знахідок на Верхньому Придніпров'ї та Волині). — В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1, с. 200—201, рис. 1, 2.

¹⁴ Данченко Л. Народная керамика Среднего Приднепровья: Автореф. дис... канд. искусствовед. — Киев, 1969, с. 10.

¹⁵ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. — ТИЭ, 1956, вып. 31, с. 410—414.

¹⁶ Тищенко О. Р. Найдавніші українські кахлі (XIV—XVII ст.). — Образотворче мистецтво, 1979, № 3, с. 24.

¹⁷ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — Минск, 1981, с. 18, рис. 7.

¹⁸ Соколова Т. М. Орнамент — почерк эпохи. — Л., 1972.

¹⁹ Филиппов А. В. Древнерусские изразцы. — М., 1928. — с. 32; Розенфельд Р. Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. — САИ, 1968, Е1-39, с. 59.

²⁰ Раппопорт П. А. Борисов городок. — МИА, 1971, вып. 44, с. 74, рис. 8.

²¹ Шовкопляс А. М. Середньовічні художні кахлі з Києва. — Археологія, 1975, № 16, с. 111, рис. 7, 5, 6; Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. — Львів, 1969, с. 46; Історія українського мистецтва, т. 2, с. 200, рис. 137.

²² Соколова Т. М. Указ. соч.

²³ Драган М. Д. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст. — К., 1970, с. 32, 75.

²⁴ Тищенко О. Р. Вказ. праця, с. 25; Нариси з історії..., с. 29:

²⁵ ПСРЛ, Спб., 1907, т. 17, с. 49; Штыхов Г. Р. Исследование в Витебской и Минской областях. — АО 1979, М., 1971 с. 313; Панічава Л. Р. Декоративная керамика Копысі — ПГКБ, 1974, № 3, с. 49.

²⁶ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — Минск, 1981, с. 21.

²⁷ Шероцкий К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — Киев, 1914, с. 99.

²⁸ Соколова Т. М. Указ. соч.

²⁹ Драган М. Д. Вказ. праця, с. 14.

³⁰ Древности Украины, с. 112—114.